

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Homerische sprekers: de retorica van Odysseus, Calypso en Polyphemus

Jonge, C.C. de

Citation

Jonge, C. C. de. (2018). Homerische sprekers: de retorica van Odysseus, Calypso en Polyphemus. *Lampas. Tijdschrift Voor Classici*, 51(1), 26-42.
doi:10.5117/LAM2018.1.003.JONG

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3249550>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Homerische sprekers

De retorica van Odysseus, Calypso en Polyphemus

CASPER DE JONGE

Summary: This contribution draws attention to the rhetorical aspects of Homeric poetry. Recent scholarship has shown that speeches in the *Iliad* and *Odyssey* display various patterns, techniques and strategies of persuasion that were in later times taught by Greek and Roman rhetoricians. The first part of this essay explores the complex relationship between Homeric poetry and classical rhetoric. The second part examines the rhetorical techniques of Polyphemus, the Sirens, Calypso and Odysseus. It is argued that a rhetorical perspective on Homeric speeches can inform and enrich the reading experience of the *Odyssey*. A few didactic applications are suggested.

1 Homerus en de retorica

Retorica is overal: we debatteren in de Tweede Kamer, in de rechtbank, in het klaslokaal, op Facebook en op Twitter.¹ Leerlingen in het voortgezet onderwijs doen mee aan debatwedstrijden en ze schrijven profielwerkstukken over de overtuigingsmiddelen van Barack Obama en Donald Trump. Retorica verbindt de Oudheid met onze eigen tijd en vormt juist daarom een boeiende en leerzame invalshoek voor het begrijpen van Griekse en Latijnse literatuur. Deze bijdrage wil laten zien dat het een verrijkende ervaring kan zijn om Homerus' *Odyssee* door een retorische bril te lezen. Bij retorica denken we natuurlijk in de eerste plaats aan de redevoeringen van Lysias, Demosthenes en Cicero. De Homerische gedichten zijn gecomponeerd in een periode vóórdat de retorica – de kunst van het overtuigen – volgens de handboeken was 'uitgevonden'. Toch zijn de *Ilias* en de *Odyssee* door en door retorische teksten: recent onderzoek heeft nieuw licht geworpen op de spreektechnieken van de Homerische personages, die elkaar voortdurend proberen te overtuigen en te manipuleren.²

1 Deze bijdrage is gebaseerd op een workshop die ik heb aangeboden in het kader van de VCN Zomerconferentie op 25 augustus 2017 in Leiden. De stijl van het artikel weerspiegelt tot op zekere hoogte het informele en didactische karakter van deze workshop. De voorbeelden zijn gekozen uit het penum dat gelezen wordt voor het CSE Grieks 2018 (Homerus, *Odyssee*).

2 Het recente boek van Knudsen (2014) concentreert zich op de *Ilias* (zie onder). Voor de Homerische retorica, zie ook Kennedy (1963: 35–39), Lohmann (1970), Griffin (1986), Martin (1989),

Laten we beginnen met een simpele observatie. De Homerische gedichten bestaan voor een groot deel uit directe rede. In de *Ilias* wordt 45 procent van de verzen door personages gesproken; in de *Odyssee* gaat het zelfs om 67 procent.³ Wanneer we de *Odyssee* beluisteren, dan horen we dus vaker een personage spreken dan de verteller. Dit fenomeen verklaart volgens Aristoteles het succes van Homerus:

Homerus verdient het op allerlei terreinen geprezen te worden, maar vooral om het feit dat hij als enige van de epische dichters heeft begrepen wat zijn eigen rol moet zijn. De dichter moet namelijk zo min mogelijk in zijn eigen persoon aan het woord zijn, want het zijn niet die passages die hem tot uitbeelder (μιμητής) maken. De andere dichters gooien voortdurend zichzelf in de strijd, zodat de passages waarin eindelijk iets wordt uitgebeeld in de minderheid zijn. Maar Homerus voert, na slechts een beknopte inleiding, meteen een man, een vrouw of een ander personage op, en dan is het altijd iemand met karakter (ἦθος).⁴
(Aristoteles, *Poëtica* 24.1460a5-11)

In de *Odyssee* duurt het slechts 31 verzen voordat Zeus begint te spreken; Athena reageert, en direct ontstaat een debat over de terugkeer van Odysseus. In de *Ilias* gaat het nog sneller: na zestien verzen spreekt Chryses de verzamelde Grieken toe om zijn dochter vrij te pleiten. De afwijzing door Agamemnon leidt niet alleen tot het uitbreken van de pest, maar ook tot het eerste debat in de westerse literatuur: vanaf vers 74 roept Achilles Agamemnon ter verantwoording, met alle gevolgen van dien. Waarom zijn Homerische personages eigenlijk voortdurend aan het woord? Omdat ze steeds iets van elkaar willen: in veel gevallen proberen ze een ander te overtuigen of te overreden. Een personage wil bijvoorbeeld dat de ander zich gaat mengen in de strijd, dat de ander hem komt helpen, of dat de ander ophoudt met huilen. Dat zijn allemaal retorische situaties, waarin personages elkaar met woorden tot actie proberen te bewegen.

Kunnen we dus spreken van een Homerische retorica? Chronologisch lijkt er op het eerste gezicht een probleem te zijn. De Homerische gedichten worden rond 700 v.Chr. gedateerd, terwijl de retorica (in de zin van de theorie van het overtuigen) volgens de traditie pas werd uitgevonden in de vijfde eeuw v.Chr.: Corax en Tisias zouden de eerste leermeesters in de retorica zijn geweest, die hun medeburgers onderwezen in het spreken toen in Syracuse de tirannen waren verdreven en een democratie was ingesteld (467 v.Chr.).⁵

Toohey (1994), Pernot (2005: 1-7), Gagarin (2007) en Roisman (2007). De Jong (1987: 149-194) bespreekt de speeches ('character-text') in de *Ilias* vanuit narratologisch perspectief.

3 Griffin (1986: 37); De Jong (1987: 149). In *Odyssee* boeken 9-12 is Odysseus natuurlijk langdurig aan het woord.

4 Vertaling Gerbrandy en De Jonge (2017).

5 Het traditionele verhaal over de geboorte van de retorica vindt men bijvoorbeeld bij Kennedy (1963: 58-61). Kritische geluiden in Pernot (2005: 10-12) en Gagarin (2007).

Gorgias en andere sofisten volgden hun voorbeeld, en pas in de vierde eeuw v.Chr. formuleerde Aristoteles zijn ideeën over ἡθός, πάθος en λόγος, de drie technische overtuigingsmiddelen. Maar paradoxaal genoeg zien we dus dat deze overtuigingsmiddelen ruim tweehonderd jaar vóór de ‘uitvinding’ van de retorica een dominante rol spelen in de gedichten van Homerus. Rachel Ahern Knudsen behandelt deze kwestie in een recent boek getiteld *Homeric Speech and the Origins of Rhetoric*.⁶ De titel van het derde hoofdstuk vat de paradox goed samen: ‘Patterns of Aristotelian Rhetoric in the *Iliad*’. Hoe is het mogelijk dat Achilles, Ajax en Nestor al technieken gebruiken die pas door Aristoteles zouden worden uitgelegd? Op deze vraag zijn twee antwoorden mogelijk. Ten eerste beschrijft Aristoteles overtuigingsmiddelen die zich in de praktijk al veel eerder hadden bewezen; je hoeft geen (expliciete) retorische theorie te kennen om een overtuigend spreker te zijn. Sommige (maar niet alle) retorische technieken kunnen zelfs universeel genoemd worden. Ten tweede is het mogelijk dat ook de retorische theorie ouder is dan we meestal aannemen. Knudsen betoogt inderdaad dat er al ten tijde van de compositie van de Homerische epen een vorm van retorisch onderwijs bestond. Een aanwijzing daarvoor zouden we kunnen vinden in boek 9 van de *Ilias*, in de context van een van de meest memorabele retorische situaties van het epos. Wanneer Phoenix samen met Odysseus en Ajax een poging onderneemt Achilles ertoe te bewegen zijn wrok op te geven, herinnert hij Achilles aan hun onderlinge relatie:

τοῦνεκά με προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα,
μῦθων τε ῥητῆρ’ ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων.

Daarvoor moest ik met je mee, om jou dit alles te leren:
hoe een goed spreker te zijn en een man die zich weert op het slagveld.⁷
(Homerus, *Ilias* 9.442-443)

Een Homerische held is niet alleen een ‘doener van daden’, maar ook een ‘spreker van woorden’ (μῦθων ῥητῆρ); en Phoenix was dus kennelijk ook de ‘retoricaleraar’ van Achilles. Toch laat Achilles zich niet door zijn leermeester vermurwen, net zomin als hij zich door Odysseus en Ajax, met hun zeer verschillende spreekstijlen, laat overreden. In de Homerische epen zien we een fascinerende parade van sprekers en stijlen voorbijtrekken.⁸ Tot de beste sprekers behoren Odysseus, Menelaüs en Nestor, die in de Oudheid als modellen van drie verschillende stijlen werden geïnterpreteerd: de verheven stijl van Odysseus, de eenvoudige stijl van Menelaüs, en het middenregister van Nes-

6 Knudsen (2014).

7 Vertalingen van de *Ilias* zijn van De Roy van Zuydewijn (1993²).

8 Pernot (2005: 2-3).

tor.⁹ Aan de andere kant van het spectrum staan personages als Thersites, Irus en Polyphemus, die volkomen onretorisch spreken en zich niets gelegen laten liggen aan de basisregels van menselijke communicatie – of liever gezegd: zij trekken zich als buitenstaanders niets aan van de gedrags- en communicatieregels die gelden voor de edele helden die in de Homerische wereld de dienst uitmaken.¹⁰ Het onderscheid tussen de stijlen van Menelaüs en Odysseus wordt beeldend beschreven door de Trojaan Antenor:

ἀλλ' ὅτε δὴ μύθους καὶ μήδεα πᾶσιν ὕφαινον
 ἦτοι μὲν Μενέλαος ἐπιτροχάδην ἀγόρευε,
 πᾶντα μὲν, ἀλλὰ μάλα λιγέως, ἐπεὶ οὐ πολὺ μυθός
 οὐδ' ἀφαρματοεπής· ἦ καὶ γένει ὕστερος ἦεν. 215
 ἀλλ' ὅτε δὴ πολὺμητις ἀναΐζειεν Ὀδυσσεὺς
 στάσκειν, ὑπὶ δὲ ἴδεσκε κατὰ χθονὸς ὄμματα πήζας,
 σκῆπτρον δ' οὗτ' ὀπίσω οὔτε προπρηνὲς ἐνώμα,
 ἀλλ' ἀστεμφὲς ἔχεσκειν, αἰδρεῖ φωτὶ εἰκώς·
 φαίης κε ζάκοτόν τε τιν' ἔμμεναι ἄφρονά τ' αὐτως. 220
 ἀλλ' ὅτε δὴ ὅπα τε μεγάλην ἐκ στήθεος εἶη
 καὶ ἔπεα νιφάδεσσιν εἰκότα χειμερίησιν,
 οὐκ ἂν ἔπειτ' Ὀδυσῆϊ γ' ἐρίσσειε βροτὸς ἄλλος·
 οὐ τότε γ' ὦδ' Ὀδυσῆος ἀγασσάμενθ' εἶδος ἰδόντες.

Toen het hun beurt was te spreken en zij ons hun mening ontvouwen,
 ging Menelaos snel op zijn doel af en bracht hij zijn standpunt
 kort en bondig naar voren; hij was geen man van veel woorden,
 maar wist precies wat hij zei, al was hij de jongste van beiden. 215
 Maar wanneer Odysseus, bekend om zijn schrandereheid, opsprong,
 bleef hij, omlaag kijkend, eerst even staan en richtte zijn ogen
 strak naar de grond. Naar voor noch achter de scepter bewegend,
 hield hij die strak in zijn hand, alsof hij daarmee niet goed raad wist,
 echt zo'n chagrijn zou je zeggen, of een die niet goed bij zijn hoofd is. 220
 Maar wanneer uit zijn borst zijn krachtig stemgeluid opklonk
 en hij, als vlokken sneeuw in de winter, zijn woorden liet vallen,
 zou geen sterfelijk mens Odysseus zoiets kunnen nadoen
 en we bekeken toen zijn verschijning met andere ogen.
 (*Ilias* 3.212-224)

Deze stilistische analyse van twee sprekers (een zogenaamde σύγκρισις) bevat al een aantal elementen die in de retorische traktaten van Griekse en Romeinse auteurs van later tijd centraal zullen staan. Het onderscheid tussen een indrukwekkende stijl en een directe stijl wordt in latere eeuwen veelal vertaald in termen als groots en verheven (of subliem) versus eenvoudig en laag. De

9 Radermacher (1951: 6-9) vermeldt de relevante antieke teksten; zie ook Nünlist (2009: 219-221). Toohey (1994) analyseert de speeches van Nestor in de *Ilias*.

10 Roisman (2007) analyseert de speeches van Odysseus en Thersites in *Ilias* 2.

poëtische vergelijking van Odysseus' woorden met sneeuwvlokken resoneert met de beroemde vergelijkingen van sprekers en natuurverschijnselen bij Cicero en Longinus, die bijvoorbeeld verwijzen naar de 'bliksemschichten' van Demosthenes.¹¹ Opvallend is vooral de aandacht voor de *actio* van Odysseus: zijn blik, zijn stem (ὄψ) en stemgeluid (φθόγγος), en zijn gebruik van de scepter – een Homerische pendant van de handgebaren bij Quintilianus. Odysseus zet zijn toehoorders op het verkeerde been, want zijn performance is in eerste instantie nogal weifelend en maakt daardoor geen bijster sterke indruk; zijn overdonderende stemgeluid verrast daardoor des te meer en overweldigt de toehoorders volledig. Dat brengt ons op het belangrijkste aspect van de retorica: uiteindelijk gaat het natuurlijk om de impact op het publiek. 'We bekeken toen zijn verschijning met andere ogen', zegt Antenor (*Ilias* 3.224). De indrukwekkende performance van Odysseus doet hem uitstijgen boven andere mensen en maakt hem voor een ogenblik bovenmenselijk: 'geen sterfelijk mens zou Odysseus zo iets kunnen nadoen' (*Ilias* 3.223). Een effectieve retorica is in staat de spreker te verheffen, als het ware even op te tillen, en dat kan ook voor het publiek een magisch moment zijn. Over die betoverende momenten schreef Longinus zijn essay *Over het sublieme*, waarin Homerus vanzelfsprekend een grote rol speelt.

Hoewel expliciete retorische theorieën pas vanaf de vijfde eeuw v.Chr. werden geformuleerd, is het dus mogelijk en zinvol om Homerische speeches te analyseren op basis van de klassieke regels. Daarbij moeten we wel enigszins flexibel te werk gaan: een Homerische smeekbede of aansporing van het leger zal niet alle kenmerken van een juridische redevoering van Lysias of een politieke speech van Demosthenes dragen. Maar er zijn wel degelijk veel parallellen, omdat de retorische situaties in veel opzichten vergelijkbaar zijn. De klassieke delen van de retorica (die soms ook 'taken van de redenaar') worden genoemd zijn de volgende vijf:¹²

- 1 *inventio* (εὑρεσις)
- 2 *dispositio* (τάξις, οἰκονομία)
- 3 *elocutio* (λέξις)
- 4 *memoria* (μνήμη)
- 5 *actio* (ὑπόκρισις)

In Homerische termen: 1) Wat beoogt Odysseus bij Nausicaä of Calypso te bereiken en met welke argumenten probeert hij ze te overtuigen? 2) In welke volgorde plaatst hij deze argumenten?¹³ Welk argument zet hij voorop, wat verstopt hij in het midden, en hoe sluit hij af? 3) Welke woorden kiest hij?

11 Cicero, *Orator* 234; Longinus, *Over het sublieme* 12.5.

12 Goede historische overzichten van de klassieke retorica zijn Kennedy (1963), Kennedy (1994) en Pernot (2005). Lausberg (2008*) reconstrueert het volledige systeem van de klassieke retorica. Leeman en Braet (1987) geven een degelijk overzicht in het Nederlands.

13 Lohmann (1970) analyseert de opbouw van de speeches in de *Ilias*. Zie ook Toohey (1994: 153-162).

Welke epitheta en welke figuren (zoals herhaling, alliteratie en drieslag) ondersteunen de boodschap?¹⁴ 4) Hoe worden Homerische speeches voorbereid? In de stilte voor zijn sneeuwstorm (hierboven besproken) lijkt Odysseus bijvoorbeeld de tijd te nemen om zijn gedachten goed te organiseren: hoe hij dat precies doet wordt niet verteld, maar we kunnen deze voorbereiding zeker als een vorm van *memoria* opvatten.¹⁵ En μνημοσύνη ('denken aan', 'herinnering', de moeder van de Muzen) speelt natuurlijk ook een cruciale rol bij de performance van de Homerische zanger. 5) *Actio* is cruciaal in de Homerische epen: niet alleen het stemgebruik, maar ook gezichtsuitdrukkingen en handgebaren worden regelmatig door de verteller vermeld. Naast het genoemde systeem van de vijf delen van de retorica kunnen we de drie Aristotelische overtuigingsmiddelen plaatsen, die Cicero met specifieke doelen verbond:¹⁶

λόγος, argumentatie	<i>docere, probare</i> (onderrichten)
ῥήθος, zelfpresentatie	<i>conciliare</i> (voor zich innemen)
πάθος, het opwekken van emotie	<i>movere</i> (emotioneren)

De λόγος heeft primair te maken met de *inventio* (het vinden van argumenten), terwijl ῥήθος en πάθος met verschillende delen van de retorica samenhangen, in het bijzonder met ordening, stijl en performance.

De relevantie van dergelijke retorische concepten (die natuurlijk eeuwen na Homerus pas werden geformuleerd) zal blijken als we een vergelijking maken tussen de twee uitersten van het retorisch spectrum dat de *Odyssee* presenteert: de onretorische Polyphemus en de verleidelijke Sirenen.

2 Polyphemus: de retorica van een cycloop

De samenleving van de cyclopen is tamelijk onderontwikkeld: ze hebben geen schepen, ze doen niet aan landbouw en ze houden geen vergaderingen. Door dat de cyclopen zich nauwelijks met elkaar bemoeien, zijn hun communicatievaardigheden matig ontwikkeld. Wanneer Polyphemus om hulp roept, dan komen de andere cyclopen weliswaar naar zijn grot toe, maar ze blijven buiten staan en begrijpen niet wat hij bedoelt.¹⁷ Het lukt Polyphemus dan ook niet zijn vrienden ertoe te bewegen hem te helpen: zijn retorica werkt niet.

14 Met de algemene term 'drieslag' kan bijvoorbeeld ook de opeenvolging van drie epitheta bij een naam worden aangeduid. De Griekse term τρίκωλον (tricolon) daarentegen verwijst specifiek naar een zin die uit drie zinsdelen (κῶλα) bestaat: zie Demetrius, *Over stijl* 17; Dionysius van Halicarnassus, *Over compositie* 9.

15 In zijn smeekbede tot Nausicaä bereidt Odysseus zijn *actio* grondig voor (*Odyssee* 6.137-148: zie beneden).

16 Wisse (1989) behandelt de antieke theorie over ῥήθος en πάθος van Aristoteles tot Cicero.

17 Homerus, *Odyssee* 9.401-414.

Deborah Gera heeft inderdaad laten zien dat de gebrekkige beschaving en sociale ontwikkeling van de cyclopen wordt weerspiegeld in hun gebrekkige taalvaardigheid.¹⁸ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Polyphemos juist op dit terrein wordt afgetroefd door de slimme en welbespraakte Odysseus. De allereerste woorden van Polyphemos tot Odysseus en zijn mannen zijn illustratief voor het retorisch onvermogen van de cycloop:

‘ὦ ξεῖνοι, τίνες ἐστέ; πόθεν πλεῖθ’ ὑγρὰ κέλευθα;
ἢ τι κατὰ πρῆξιν ἢ μασιδίως ἀλάλησθε
οἷά τε ληϊστῆρες ὑπεῖρ ἄλλα, τοί τ’ ἀλόωνται
ψυχὰς παρθέμενοι, κακὸν ἀλλοδαποῖσι φέροντες;’ 255
ὥς ἔφαθ’, ἡμῖν δ’ αὖτε κατεκλάσθη φίλον ἦτορ,
δαισάντων φθόγγον τε βαρὺν αὐτόν τε πέλωρον.

‘Vreemden, wie bent u? Waar ging u de vochtige paden op?
Is het om hier of daar zaken te doen of zwerft u hier zo maar
rond, als zeerovers doen, die over de wateren zwalken
en er hun leven voor wagen aan vreemden onheil te brengen?’ 255
Zo was het woord van de reus en ons hart kromp van doodsangst ineen
voor ’t zware geluid van zijn stem en zijn monsterlijk grote gestalte.¹⁹
(*Odyssee* 9.252-256)

In zijn directheid is deze ‘speech’ nogal onbeleefd: er is geen sprake van enige *captatio benevolentiae*, de suggestie dat de gasten zeerovers zijn is op zijn zachtst gezegd ongezeelig, en de zware stem (*actio*) maakt de korte toespraak niet sympathieker. De vier verzen van de cycloop (*Odyssee* 9.252-255) zijn identiek aan de verzen die Nestor tot Telemachus richt (*Odyssee* 3.71-74), met één groot verschil: Nestor begint zijn toespraak met twee verzen die Polyphemos achterwege laat: ‘Nu is het goede moment, na het maal genoten te hebben, vragen over de herkomst van onze gasten te stellen.’²⁰ Een dergelijke hoffelijke inleiding, die refereert aan de genoten gastvrijheid, maakt natuurlijk een groot verschil voor de impact van een speech. Polyphemos is niet op de hoogte van de Homerische regels van gastvrijheid – al moeten we daarbij opmerken dat Odysseus en zijn mannen zich ook niet aan die regels hebben gehouden door zomaar zijn grot binnen te dringen.²¹ Opvallend is het effect van de cycloopenspeech: niet zozeer zijn woorden beangstigen de mannen van Odysseus (in retorische termen: *inventio*, *dispositio*, *elocutio*), maar zijn zware stem en zijn monsterlijke verschijning (*actio*). Is Polyphemos dan een slechte redenaar? Enerzijds kun je betogen dat de cycloop helemaal niet retorisch effectief *wenst* te zijn. Hij hoeft Odysseus en zijn mannen überhaupt

18 Gera (2003: 1-17): ‘Polyphemos the Linguist’.

19 Vertalingen van de *Odyssee* zijn van De Roy van Zuydewijn (1992). De Jong (2001: 239-241) analyseert het gesprek tussen Polyphemos en Odysseus (9.251-286).

20 Homerus, *Odyssee* 3.69-70.

21 Zie Heubeck en Hoekstra (1989: 28) *ad loc.*

niet te overtuigen of te overreden, want hij kan ze gewoon gevangenhouden en opeten wanneer hij wil. Zijn botte toespraak past wat dat betreft gewoon bij het ongastvrije gedrag dat hij in het algemeen vertoont. Anderzijds blijkt in het vervolg van het verhaal dat de cycloop wel degelijk wordt afgetroefd door de subtile communicatie van Odysseus, die hem misleidt door hem te vertellen dat hij Niemand (Οὔτις) heet.²² Uiteindelijk blijken slimme woorden toch effectiever dan fysieke kracht.

3 De betoverende retorica van de Sirenen

Het tegendeel van de lompe antiretorica van Polyphemus ervaren we in de verleidelijke overtuigingskracht van de Sirenen: zij zingen een betoverend lied, dat we vanuit retorisch perspectief kunnen interpreteren:

‘δεῦρ’ ἄγ’ ἰών, πολύαιν’ Ὀδυσσεῦ, μέγα κῦδος Ἀχαιῶν,
 νῆα κατάστησον, ἵνα νωϊτέρην ὅπ’ ἀκούσῃς. 185
 οὐ γάρ πώ τις τῇδε παρήλασε νηϊ μελαίνῃ,
 πρίν γ’ ἡμέων μελίγηρυν ἀπὸ στομάτων ὅπ’ ἀκοῦσαι,
 ἀλλ’ ὃ γε τερψάμενος νεῖται καὶ πλείονα εἰδώς.
 ἴδμεν γάρ τοι πάνθ’ ὅσ’ ἐνὶ Τροίῃ εὐρείῃ
 Ἀργεῖοι Τρῳῆς τε θεῶν ἰότητι μόγησαν· 190
 ἴδμεν δ’ ὅσσα γένηται ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ.
 ὥς φάσαν ἰεῖσαι ὅπα κάλλιμον· αὐτὰρ ἐμὸν κῆρ
 ἦθελ’ ἀκουέμεναι, [...]

‘Kom, onvolprezen Odysseus, beroemdste van alle Achaeërs,
 kom, leg aan met uw schip, om de stem van ons beiden te horen. 185
 Want nooit voer hier een zeeman voorbij op zijn zwart-geteerd vaartuig,
 voordat hij uit onze mond de verruklijke stem had vernomen
 en, na ’t genot van de zang, met grotere kennis naar huis voer.
 Wij weten al wat daarginds in het breed zich uitstrekkend Troje
 Grieken en Ilions volk door de wil der goden doorstonden. 190
 Wij weten al wat gebeurt op de velen voedende aarde.’
 Zo klonk hun heerlijke stemgeluid op en, vervuld van verlangen
 om hun gezang te vernemen [...]
 (*Odyssee* 12.183-193)

Hoe hebben de Sirenen hun ‘taken’ als redenaars verricht? Om te beginnen de *inventio*, de vinding van argumenten. De Sirenen vermelden één argument waarom Odysseus zijn schip aan zou moeten leggen: dan kan hij hun prachtige stem (ὄψ) beluisteren. Opmerkelijk genoeg vallen *inventio* en *actio* hier

22 Gera (2003: 8): ‘The backward Polyphemus does not recognize when a name, perhaps the most basic element of language, is patently false.’

dus in feite samen: de heldere stem van de Sirenen is zowel het argument als de vertolking ervan. Om twee redenen is het gezang van de Sirenen aantrekkelijk: het levert genot op (vergelijk *τερψόμενος*, 188) en kennis (*εἰδώς*, 188). Het laatste element is zorgvuldig afgestemd op de nieuwsgierige Odysseus, want de Sirenen zeggen alles te weten over Troje en de oorlog tussen Grieken en Trojanen (189-190): dat is natuurlijk precies het onderwerp waarover de trotse Odysseus graag iets meer wil horen, ook al weet hij uit eigen ervaring precies wat er in de Trojaanse oorlog is gebeurd; het streelt de ijdelheid van de Homerische held wanneer hij anderen over zijn eigen roemrijke daden hoort zingen. Ook bij de Phaeacen luistert Odysseus dus graag naar de verhalen van Demodocus over Troje.

De *dispositio* (ordering) is goed verzorgd. Anders dan Polyphemus spreken de Sirenen Odysseus namelijk vleierend toe, met een *captatio benevolentiae* die hem zeker zal behagen: niets liever wil hij natuurlijk zijn dan *πολύαινος* (veel geprezen) en *μέγα κῦδος Ἀχαιῶν* (grote trots van de Grieken).²³ De boodschap van de Sirenen staat voorop (*δεῦρ' ἄγ' ἰών*) en wordt gevolgd door de argumentatie: het stemgeluid dat zowel genoeg als kennis oplevert. De *elocutio* (stijl of verwoording) is bijzonder geslaagd: opvallend zijn de herhalingen van de cruciale woorden *ὄψ* (stem) in 185, 187 en 192, en van *εἰδώς* (wetend) in 188 en *ἴδμεν* (wij weten) in 189 en 191. En er zijn opvallende echo's: *ὄπ' ἀκούσης* (185) en *ὄπ' ἀκούσαι* (187) staan aan het eind van het vers, terwijl *ἴδμεν* (189 en 191) twee keer aan het begin van het vers is geplaatst. De *actio* ten slotte betreft natuurlijk het 'heldere' (*λιγυρός*) 'zoetklinkende' (*μελίγηρς*) en 'schone' (*κάλλιμος*) stemgeluid, dat niet alleen door de Sirenen zelf wordt benoemd (187), maar ook door Odysseus als verteller (183, 192).

Is de retorica van de Sirenen succesvol? Nee en ja. Natuurlijk lukt het hun niet Odysseus te overreden om zijn schip aan te leggen, maar dat is geenszins te wijten aan hun retorica. Integendeel, Odysseus doet er werkelijk alles aan om te mogen blijven luisteren, maar hij heeft zich goed voorbereid: hij zit vastgebonden aan de mast, terwijl zijn makkers snel voorbij de retorische monsters roeien. Ik zou de retorica van de Sirenen subliem willen noemen: ze zingen zo verleidelijk dat hun woorden onweerstaanbaar zijn. Niemand kan zich tegen deze betoverende welsprekendheid verweren.²⁴

23 De Jong (2001: 302) wijst ook op het vleierende karakter van de Sirenenzang.

24 Voor de onweerstaanbaarheid van het sublieme, zie Longinus, *Over het sublieme* 1.4.

4 Retorica en conflictvermijding: het afscheid van Calypso en Odysseus

In boek 5 van de *Odyssee* bevindt Odysseus zich in een lastige situatie. In opdracht van Zeus heeft Hermes Calypso meegedeeld dat ze Odysseus moet laten gaan. Calypso is boos, maar ze moet gehoorzamen. Toch onderneemt ze een laatste poging om Odysseus ertoe te bewegen bij haar te blijven:

αὐτὰρ ἐπεὶ τάρπησαν ἐδητύος ἡδὲ ποτήτος,
τοῖς ἄρα μύθων ἦρχε Καλυψώ, δῖα θεάων·
‘διογενὲς Λαερτιάδη, πολυμήχαν’ Ὀδυσσεῦ,
οὕτω δὴ οἰκόνδε φίλῃν ἐς πατρίδα γαῖαν
αὐτίκα νῦν ἐθέλεις ἰέναι; σὺ δὲ χαῖρε καὶ ἔμπη.
εἴ γε μὲν εἰδείης σῆσι φρεσὶν, ὅσσα τοι αἶσα
κῆδε’ ἀναπλήσai, πρὶν πατρίδα γαῖαν ἰκέσθαι,
ἐνθάδε κ’ αὐτὶ μένων σὺν ἐμοὶ τόδε δῶμα φυλάσσοις
ἀθάνατός τ’ εἴης, ἰμειρόμενός περ ἰδέσθαι
σὴν ἄλοχον, τῆς τ’ αἰὲν ἐέλδαι ἥματα πάντα.
οὐ μὲν θῆν κείνης γε χερεῖων εὖχομαι εἶναι,
οὐ δέμας οὐδὲ φυήν, ἐπεὶ οὐ πως οὐδὲ ἔοικε
θνητὰς ἀθανάτησι δέμας καὶ εἶδος ἐρίζειν.’

Maar toen beiden van eten en drinken waren verzadigd,
nam de godin der godinnen, Kalypso, het woord om te zeggen:
‘Edelgeboren zoon van Laërtes, gevatte Odysseus!
Is dan werkelijk je wens en kan het geen uitstel meer lijden
huiswaarts te gaan? Dan wens ik je, ondanks alles, het beste!
Maar als je zelf nog een idee van het vele lijden zou hebben
dat je nog wacht alvorens je vaderland te bereiken,
zou je wel blijven om samen met mij deze woning te delen
en bovendien nog onsterfelijk te zijn, hoezeer je je vrouw ook
terug wenst te zien, aan wie je hier dag aan dag zit te denken.
Want ik beroem me erop volstrekt niet haar mindere te wezen,
noch in figuur, noch bouw, daar het hoegenaamd niet te pas komt
dat zich een sterflijke vrouw in schoonheid met een godin meet.’
(*Odyssee* 5.201-213)

Ook deze speech laat zich interpreteren volgens de klassieke retorica.²⁵ Eerst de *inventio*. Calypso hanteert twee argumenten. Ten eerste: als Odysseus weggaat, dan staat hem nog veel leed te wachten; als hij daarentegen bij Calypso blijft, zal hij onsterfelijk zijn. Ten tweede: Calypso is mooier dan Penelope. De *dispositio* is zorgvuldig doordacht: Calypso begint met de nadelen van een vertrek (allerlei rampen), en komt daarna te spreken op de voordelen

25 De Jong (2001: 136) analyseert deze ‘farewell speech’ (de derde in een reeks van drie speeches van Calypso: zie ook *Odyssee* 5.159-170; 180-191) in narratologische termen.

van het blijven (onsterfelijkheid, een mooiere vrouw); dus eerst het negatieve, dan het positieve. Ze spreekt Odysseus allereerst aan met een vleende en climactische drieslag (διογενὲς Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Ὀδυσσεῦ), stelt dan een (retorische) vraag ('wil je werkelijk naar je geliefde vaderland terugkeren?') en wenst hem dan eerst kort vaarwel: σὺ δὲ χαῖρε καὶ ἔμπης (205). Deze laatste formulering is op zichzelf niet onvriendelijk maar wel bijzonder beknopt: toont Calypso zich hier gekrenkt en beledigd ('dan moet je het zelf maar weten') of is het juist retorisch vernuftig en speelt ze afstandelijk *hard-to-get* om zo het verlangen naar haar in Odysseus opnieuw wakker te roepen?²⁶ De *elocutio* onderstreept de boodschap van Calypso. Afgezien van de reeds vermelde drieslag (203) en de retorische vraag (204-205) zien we ook mooie voorbeelden van een litotes (οὐ χερεῖων, 211: 'niet minder' wil hier zeggen 'veel mooier') en een functionele repetitio (δέμας, 212-213). Ten slotte de *actio*. Hoewel er geen details vermeld worden over de spreekstem en de gebaren van Calypso, zijn er wel andere factoren die haar performance ondersteunen: de nimf heeft eerst een lekkere maaltijd bereid voor Odysseus, waarmee ze hem natuurlijk gunstig probeert te stemmen (196-201). Calypso gaat bovendien tegenover Odysseus zitten (ἀντίον ἴζεν, 198), zodat ze Odysseus in de ogen kan kijken, waarna ze als eerste het woord neemt (μύθων ἦρχε, 202).

Ook de Aristotelische overtuigingsmiddelen werpen licht op de retorica van Calypso. Met de bovengenoemde argumenten is de λόγος gediend. Maar belangrijker zijn misschien ἦθος en πάθος. Calypso presenteert zichzelf als een mooie en trotse godin, hoewel de neiging tot jaloezie, die in haar woorden doorklinkt, tegen haar zou kunnen werken. Ze roept ook emoties op bij Odysseus: angst voor de gevaren die hem na zijn vertrek te wachten staan (206-207) en verlangen naar een onsterfelijk leven en haar prachtige lichaam.²⁷ Haar toon is dus zowel liefdevol als dreigend, omdat zijzelf gekwetst is door Odysseus' verlangen om haar te verlaten.

Odysseus staat nu voor een uitdaging. Enerzijds wil hij inderdaad naar huis toe; anderzijds wil hij de godin niet beledigen. Hij moet zijn antwoord dus buitengewoon zorgvuldig formuleren; dat vereist een groot retorisch talent, waarover de 'vindingrijke' Odysseus natuurlijk beschikt:

τὴν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη πολύμητις Ὀδυσσεύς·
 'πότνα θεά, μή μοι τόδε χῶεο· οἶδα καὶ αὐτὸς
 πάντα μάλ', οὐνεκα σείο περίφρων Πηνελόπεια
 εἶδος ἀκιδνοτέρη μέγεθός τ' εἰσάντα ἰδέσθαι·
 ἦ μὲν γὰρ βροτὸς ἐστί, σὺ δ' ἀθάνατος καὶ ἀγήρων.

215

26 Deelnemers aan de workshop waren verdeeld over deze kwestie.

27 De Jong (2001: 136): 'Calypso's speech is very emotional: she starts with feigned incredulity [...], proceeds with resignation [...], only to introduce a veiled threat [...] which leads to her main point [...].'

ἀλλὰ καὶ ὥς ἐθέλω καὶ ἐέλδομαι ἥματα πάντα
 οἴκαδ' εἴ τ' ἐλθέμεναι καὶ νόστιμον ἡμᾶρ ἰδέσθαι. 220
 εἰ δ' αὖ τις ῥαίησι θεῶν ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ,
 τλήσομαι ἐν στήθεσσιν ἔχων ταλαπενθέα θυμόν·
 ἦδη γὰρ μάλα πολλὰ πάθον καὶ πολλὰ μόγησα
 κύμασι καὶ πολέμῳ μετὰ καὶ τόδε τοῖσι γενέσθω.²⁸
 ὥς ἔφατ', ἥελιος δ' ἄρ' ἔδω καὶ ἐπὶ κνέφας ἦλθεν· 225
 ἐλθόντες δ' ἄρα τῷ γε μυχῷ σπείους γλαφυροῖο
 τερπέσθην φιλότῃτι, παρ' ἀλλήλοισι μένοντες.

Daarop gaf haar de vindingrijke Odysseus ten antwoord:
 'Grote godin, wees niet boos op dat punt. Maar al te goed weet ik 215
 hoe Penelope, schrandere vrouw, bij u in het niet zinkt,
 als men naar uiterlijk schoon of lichaamslengte zou kijken.
 Zij is een sterflijke vrouw, u onsterflijk en jong voor het leven.
 Toch is mijn vurige wens en smacht ik er elke dag weer naar
 huiswaarts te gaan en de dag te beleven waarop ik terugkeer. 220
 Als op de wijndonkere zee een god mij het leven weer zuur maakt,
 zal ik dat dulden, omdat ik een hart heb dat veel kan verdragen.
 Want ik heb heel wat verduurd op de woelige zee en het slagveld
 en daar zoveel doorstaan dat dit leed er ook nog wel bij kan.'
 Zo zijn woord. Het zonlicht verdween en de duisternis daalde. 225
 Beiden liepen zij nu naar een dieper deel van de grot toe,
 waar zij elkaar omhelsden en 't spel van de liefde bedreven.
 (*Odyssee* 5.214-227)

Odysseus beantwoordt de argumenten van Calypso in omgekeerde volgorde.²⁸ Hij vraagt haar niet boos te worden (215) en erkent allereerst dat de godin natuurlijk veel mooier is dan Penelope. Voor de beantwoording van dit (tweede) argument van Calypso neemt hij vier verzen (215-218), net zoveel als voor de beantwoording van haar eerste argument: Odysseus zal het leed dat hem te wachten staat doorstaan, want hij heeft al zoveel ellende meegeemaakt (221-224). Tussen deze twee uitvoerige reacties (215-218 en 221-224) staat het eigenlijke antwoord van Odysseus tamelijk kort en bondig verstoppt: 'ik wil toch naar huis' (219-220). Met andere woorden: Odysseus begint met datgene wat Calypso het liefst wil horen, zegt dan tussen neus en lippen wat zij niet wil horen, en besluit met een zelfverzekerde vooruitblik op wat hem te wachten staat. 'Naar huis gaan' (οἴκαδ' εἴ τ' ἐλθέμεναι, 220) is wat Odysseus wil, en het is natuurlijk ook het enige wat Calypso hem niet kan bieden. Odysseus presenteert zichzelf als hoffelijk, dapper en onverschrokken (ἦθος) en vleit zijn gesprekspartner zo effectief dat haar woede daadwerkelijk zakt (πάθος). Dat laatste blijkt uit het vervolg van de scène (226-227): Calypso en Odysseus gaan met elkaar naar bed en genieten van de liefde. Ook dat is een vorm van

28 Zie ook Heubeck, West en Hainsworth (1988: 272) *ad loc.* en De Jong (2001: 136-137).

actio, of misschien kunnen we *make-up sex* als een soort non-verbale retori-
ca beschouwen ...

Wie is de winnaar van dit debat? Het lukt Calypso niet Odysseus te over-
reden om bij haar te blijven; Odysseus krijgt zijn zin, maar hij doet dat zo
subtiel dat hij een conflict met Calypso weet te vermijden. Dat hij daarbij wat
minder vleidend spreekt over zijn afwezige echtgenote is een ander verhaal.

5 Odysseus en Nausicaä: de retorica van een smeekbede

Ten slotte wil ik ingaan op het gesprek tussen Odysseus en Nausicaä in boek
6 van de *Odyssee*. Ook hier staat Odysseus voor een retorische uitdaging: hij
is net aangespoeld op Scheria; nu moet hij, een onbekende, vieze, aangespoel-
de schipbreukeling, de angstige prinses ertoe bewegen hem fatsoenlijke kleren
aan te bieden, om hem vervolgens naar een bewoonbare stad te leiden. Odys-
seus is zich volkomen bewust van de complexiteit van de retorische situatie,
en bereidt de *actio* van zijn speech dan ook zorgvuldig voor:

σμερδαλέος δ' αὐτῇσι φάνη κεκακωμένος ἄλμη.
τρέσσαν δ' ἄλλυδις ἄλλη ἐπ' ἡϊόνας προὔχουσας.
οὔη δ' Ἀλκινόου θυγάτηρ μένε· τῇ γὰρ Ἀθήνη
θάρσος ἐνὶ φρεσὶ θῆκε καὶ ἐκ δέος εἴλετο γνίων.
στῇ δ' ἄντα σχομένη· ὁ δὲ μερμήριζεν Ὀδυσσεύς,
ἦ γούνων λίσσοιτο λαβὼν εὐώπιδα κούρην,
ἦ αὐτῶς ἐπέεσσιν ἀποσταδὰ μειλιχίοισι
λίσσοιτ', εἰ δείξειε πόλιν καὶ εἵματα δοίη.
ὥς ἄρα οἱ φρονέοντι δοάσσατο κέρδιον εἶναι,
λίσσεσθαι ἐπέεσσιν ἀποσταδὰ μειλιχίοισι,
μή οἱ γούνα λαβόντι χολώσαιτο φρένα κούρη.
αὐτίκα μείλιχον καὶ κερδαλέον φάτο μῦθον·

Vreselijk zag hij eruit, besmeurd door de aanslag van zeezout,
zodat ze overal heen naar het strand en zijn landtongen vluchtten.
Enkel Alkinoös' dochter bleef achter; haar legde Athene
kracht en moed in het hart en ontnam de vrees aan haar leden.
Kalm en standvast bleef ze staan. En vlug overlegde Odysseus,
of hij het meisje met 't lieflijk gezicht bij de knieën zou vatten,
dan wel haar zo, op een afstand, met zoete en vleierende woorden
smeken zou hem op de weg naar de stad en aan kleren te helpen.
't Leek hem, terwijl hij dit zo overdacht, maar het beste te wezen
haar van een afstand met zoete en vleierende woorden te smeken
om niet, door haar bij de knieën te grijpen, het meisje te kwetsen.
Aanstonds sprak hij daarop de berekend vleierende woorden.
(*Odyssee* 6.137-148)

Odysseus overweegt hier hoe hij zijn *actio* zal vormgeven: moet hij Nausicaä smekend bij de knieën vatten of op een afstand (ἀποσταδά, 143, 146) het woord tot haar richten? Zijn keuze voor de tweede optie is vermoedelijk wel zo verstandig: een spreker die boosheid oproept jegens zichzelf (χολώσαιτο, 147) werkt aan een verkeerde vorm van πάθος. De Homerische verteller wijst bij herhaling op de ‘zachte woorden’ (ἐπέεσσιν μειλιχίοισι, 143, 146) waarmee Odysseus het meisje gunstig wil gaan stemmen; maar de speech die hij uiteindelijk uitspreekt is niet alleen ‘zacht’ of ‘vriendelijk’ (μειλίχιον), maar (mede daardoor) ook κερδαλέον (148), dat wil zeggen: ‘winstgevend’, ‘voordelig’, of ‘retorisch effectief’. Hoewel hij zojuist heeft besloten om Nausicaä niet bij de knieën te vatten, is het eerste woord van Odysseus precies γουνοῦμαι (149), ‘ik smee’, maar letterlijk: ‘ik raak je knieën aan’: de daad is veranderd in een taaldaad: een bijzonder slimme manier om in woorden datgene te ‘doen’ wat je niet in gebaren tot uitdrukking wilt brengen.²⁹ De speech van Odysseus is een retorisch hoogtepunt, waarvan ik hier alleen de opening kan citeren:³⁰

‘γουνοῦμαί σε, ἄνασσα· θεός νύ τις ἦ βροτός ἐσσι;
 εἰ μὲν τις θεός ἐσσι, τοὶ οὐρανὸν εὐρὺν ἔχουσιν, 150
 Ἀρτέμιδί σε ἐγὼ γε, Διὸς κούρη μέγαλοιο,
 εἰδός τε μέγεθός τε φυὴν τ’ ἄγχιστα εἴσκω·
 εἰ δέ τις ἐσσι βροτῶν, οἱ ἐπὶ χθονὶ ναιετάουσι,
 τρὶς μάκαρες μὲν σοί γε πατήρ καὶ πότνια μήτηρ,
 τρὶς μάκαρες δὲ κασίγνητοι· μάλα πού σφισι θυμὸς 155
 αἰὲν εὐφροσύνησιν ἰαίνεται εἵνεκα σείο,
 λευσσόντων τοιόνδε θάλος χορὸν εἰσοιχνεύσαν.
 κείνος δ’ αὖ περὶ κῆρι μακάρτατος ἔξοχον ἄλλων,
 ὅς κέ σ’ ἐέδνοισι βρῖσας οἰκόνδ’ ἀγάγεται.’

‘k Val voor uw voeten, prinses. Maar bent u een god of een sterveling?
 Als u een god bent met hen die het ruim van de hemel bewonen, 150
 vind ik in heel uw verschijning, in lichaamslengte en bouw u
 sprekend op Artemis lijken, het kind van de grote Kronide.
 Maar als u sterfelijk bent, een der mensen die wonen op aarde,
 zijn ze wel dubbel gelukkig, uw vader en edele moeder,
 dubbel gelukkig uw broers. Want zeker is wel dat hun hart zich 155
 altijd verheugt over u en een warm gevoel krijgt van blijdschap,
 als ze u zo, in uw stralende jeugd, op de dansplaats zien komen.
 Boven de anderen echter prijze de man zich gelukkig
 die u, met bruidsprijs en al, als bruid naar zijn huis mag geleiden!’
 (Odyssee 6.149-159)

29 Zie ook Garvie (1994: 120) *ad loc.* In *Odyssee* 5.168-169 zegt Odysseus nogmaals dat hij ervoor terugdeinst Nausicaä bij de knieën te vatten.

30 Homerus, *Odyssee* 6.149-185 (hier citeer ik alleen 149-159). Voor de opbouw van de speech, zie De Jong (2001: 160). Zie ook Garvie (1994: 119-120) *ad loc.*

Het behoeft geen betoog dat Odysseus een meester is van de *captatio benevolentiae*. In de lange inleiding (die eigenlijk nog doorloopt tot 169) trekt Odysseus werkelijk alles uit de kast om Nausicaä gunstig te stemmen. De vergelijking met de godin Artemis wordt gevolgd door een zorgvuldig opgebouwde priamel met climax: τρις μάκαρες je ouders, τρις μάκαρες je broers, maar μάκάτατος de echtgenoot die jou naar huis zal brengen (154-159). Odysseus noemt onderwerpen die Nausicaä graag zal horen: de dansplaats, een bruiloft en het harmonieuze huwelijk.³¹ Daarbij komt dan nog de uitvoerige vergelijking van Nausicaä met de jonge palmboom die Odysseus eens op Delos had gezien (162-168): het opmerkelijke beeld suggereert hoogte, schoonheid en vooral zeldzaamheid.³² De redenaar Odysseus toont zich een meester in het inschatten van zijn publiek; hij benoemt precies die onderwerpen die Nausicaä bezighouden en haar naar de rivier hebben gebracht; het jonge meisje in boek 6 wordt dan ook met heel andere woorden bespeeld dan de seksgodin Calypso in boek 5.

Wie de redevoering van Odysseus als geheel bestudeert (149-185) zal opmerken dat de inleiding daarvan veruit de meeste ruimte inneemt:

149-169 <i>exordium</i>	(ik smee je; lofprijzing van Nausicaä)
170-174 <i>narratio</i>	(gisteren ontkwam ik de donkere golven ...)
175-179 <i>propositio</i>	(heb medelijden: geef kleren en breng me naar de stad)
180-182 <i>argumentatio</i>	(mogen de goden je wensen vervullen ...)
182-185 <i>peroratio</i>	(want niets is mooier dan een harmonieus huwelijk ...)

Natuurlijk zijn andere indelingen van de redevoering ook mogelijk; de klassieke *partes orationis* (delen van de redevoering) moeten niet al te rigide op een Homerische speech worden toegepast. Desalniettemin is het duidelijk dat de opbouw van Odysseus' smeekbede in grote lijnen de klassieke regels 'volgt'; en juist vanuit het klassieke perspectief valt het op dat de inleiding van deze redevoering bijzonder uitvoerig en uitbundig is. Bovendien kunnen we constateren dat de vreselijke ontberingen op de stormachtige zee weinig afbreuk hebben gedaan aan het zelfvertrouwen en de retorische vaardigheden van de vindingrijke Odysseus.

6 Conclusie

In het voorafgaande heb ik willen laten zien dat retorische analyse een leerszaam instrument is voor het begrijpen van Homerische poëzie. Homerus heeft Aristoteles' *Rhetorica* nooit gelezen, laat staan de traktaten van Cicero en Quintilianus. Toch blijken de speeches van Calypso, Odysseus en ande-

31 Garvie (1994: 120) merkt op dat Odysseus 'hits upon themes that are close to her heart'.

32 Zie De Jong (2001: 161).

re personages gebruik te maken van allerlei ‘klassieke’ retorische technieken. In sommige gevallen is het verhelderend te onderzoeken hoe een personage de ‘taken van de redenaar’ (*inventio, dispositio, elocutio, actio*) heeft verricht. In andere gevallen helpen de drie Aristotelische overtuigingsmiddelen (ἦθος, πάθος, λόγος) ons te zien hoe personages elkaar proberen te manipuleren. En bij langere redevoeringen is het nuttig om na te gaan hoe ze zijn opgebouwd (*exordium, narratio, propositio, argumentatio, peroratio*) en te vragen waarom de spreker juist voor deze compositie heeft gekozen. Dergelijke analyses werpen licht op de karakterisering van personages (Odysseus spreekt bijvoorbeeld heel anders dan Achilles), op de psychologie van intermenselijke communicatie (Odysseus wijst het aanbod van Calypso hoffelijk af en weet conflicten te vermijden) en bovenal op het enorme belang van welsprekendheid in de Homerische wereld. We kunnen natuurlijk talloze parallellen trekken met onze eigen wereld, waarin effectief communiceren minstens zo belangrijk is als in Troje en op Ithaca.

Docenten kunnen zelf het best bepalen of en hoe zij dergelijke inzichten aan hun leerlingen willen overbrengen. Retorica leent zich bij uitstek voor een interactieve aanpak, waarbij leerlingen zelf in de huid van de redenaar kruipen en de standpunten van bijvoorbeeld Odysseus en Calypso verwoorden.³³ Ter inspiratie wil ik de volgende mogelijkheden noemen:

- 1 Leerlingen maken (schriftelijk) een retorische analyse van een stukje personagetekst; gebruik de ‘vijf delen van de retorica’ en/of de drie Aristotelische overtuigingsmiddelen en/of de delen van de redevoering.
- 2 Eén leerling houdt de speech van Calypso, een andere leerling antwoordt met de speech van Odysseus; let ook op stemgebruik, toon en gebaren.
- 3 De overige leerlingen beoordelen en evalueren de retorische performances van Odysseus en Calypso (zoals de juryleden in een rechtbank).
- 4 Een leerling verdiept zich in een bepaalde retorische situatie en schrijft zelf een eigen redevoering (in proza) voor Calypso; een andere leerling schrijft een redevoering voor Odysseus: welke argumenten zou je gebruiken, in welke volgorde, en hoe verwoord je ze?
- 5 Actualisering: aan welke moderne sprekers of sprekersters doen Calypso, Odysseus, Polyphemos, Menelaüs en de Sirenen ons denken? Denk aan bekende (goede en minder goede) sprekers van de 21^e eeuw: Barack Obama, Donald Trump, Angela Merkel, Theresa May, Frans Timmermans, Mark Rutte, Eva Jinek, enzovoort. Hoe zouden deze moderne sprekers, wanneer zij zojuist waren aangespoeld, Nausicaä ertoe bewegen hun de helpende hand te reiken? Welke sprekers zouden daarin slagen, en welke niet?

33 Voor de retorische oefening als didactisch middel, zie Van der Maas (2017) in *Lampas*.

GLTC, Universiteit Leiden
Doelensteeg 16
Postbus 9515
2300 RA Leiden
c.c.de.jonge@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- Gagarin, M. 2007. 'Background and Origins. Oratory and rhetoric before the sophists', in I. Worthington (ed.), 27-36.
- Garvie, A.F. 1994. *Homer, Odyssey Books VI-VIII*, Cambridge.
- Gera, D.L. 2003. *Ancient Greek Ideas on Speech, Language, and Civilization*, Oxford.
- Gerbrandy, P.S. en C.C. de Jonge. 2017. *Aristoteles, Poëtica*, Groningen.
- Griffin, J. 1986. 'Homeric Words and Speakers', *Journal of Hellenic Studies* 106, 36-57.
- Heubeck, A., S. West en J.B. Hainsworth. 1988. *A Commentary on Homer's Odyssey*. Deel 1, Oxford.
- Heubeck, A. en A. Hoekstra. 1989. *A Commentary on Homer's Odyssey*. Deel 2, Oxford.
- Jong, I.J.F. de. 1987. *Narrators and Focalizers. The presentation of the story in the Iliad*, Amsterdam.
- Jong, I.J.F. de. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.
- Kennedy, G. 1963. *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton.
- Kennedy, G. 1994. *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton.
- Knudsen, R.A. 2014. *Homeric Speech and the Origins of Rhetoric*, Baltimore.
- Lausberg, H. 2008⁴. *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, Stuttgart.
- Leeman, A.D. en A.C. Braet. 1987. *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*, Groningen.
- Lohmann, D. 1970. *Die Komposition der Reden in der Ilias*, Berlin.
- Maas, D. van der. 2017. 'Didactische rubriek. De retorische oefening als didactisch middel', *Lampas* 50, 173-189.
- Martin, R.P. 1989. *The Language of Heroes. Speech and performance in the Iliad*, Ithaca/Londen.
- Nünlist, R. 2009. *The Ancient Critic at Work. Terms and concepts of literary criticism in Greek scholia*, Cambridge.
- Pernot, L. 2005. *Rhetoric in Antiquity*, Washington D.C.
- Radermacher, L. 1951. *Artium scriptores. Reste der voraristotelischen Rhetorik*, Wenen.
- Roisman, H.M. 2007. 'Right Rhetoric in Homer', in I. Worthington (ed.), 429-446.
- Roy van Zuydewijn, H.J. de. 1992. *Homerus, Odyssee*, Amsterdam.
- Roy van Zuydewijn, H.J. de. 1993². *Homerus, Ilias. De wrok van Achilles*, Amsterdam.
- Toohy, P. 1994. 'Epic and Rhetoric', in I. Worthington (ed.), *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, Londen/New York, 153-175.
- Wisse, J. 1989. *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, Amsterdam.
- Worthington, I. (ed.). 1994. *A Companion to Greek Rhetoric*, Malden MA/Oxford.